

**«– СКІЛЬКИ ЦЕ ВІЧНО? – ІНОДІ ЛИШЕ ОДНА СЕКУНДА»:
МІРКУВАННЯ ПРО ЧАС ЯК ФАКТОР НЕСВІДОМОГО
Й ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ
У ТРАВМАТИЧНОМУ ДОСВІДІ СУБ'ЄКТА**

Олена Медведєва, Ph.D, сертифікований психоаналітик,
клінічний психолог, тренінговий аналітик
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації
м. Київ, Україна

**“– HOW LONG IS FOREVER? – SOMETIMES ONLY ONE SECOND”:
THE MEASUREMENT OF TIME AS A FACTOR OF THE UNCONSCIOUS
AND FEATURES OF ITS TRANSFORMATION IN THE SUBJECT'S
TRAUMATIC EXPERIENCE**

Olena Medvedieva, Ph.D, certified psychoanalyst,
clinical psychologist, training analyst
Psychoanalytic Psychology and Psychotherapy Division
National Psychological Association
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2808-7622>
olenamedvedieva@gmail.com

Вступ. Міркування щодо часу невідомого можна окреслити як міркування загалом про психоаналіз, оскільки саме З. Фройд (Фройд, 2019) відкрив, що започаткований ним метод не знає хронологічного виміру. Травматичний досвід пацієнта може бути тривалим, але значення його певною мірою щезло, стало витисненим у момент появи. Отже, саме це спостереження і стало відкриттям під час аналізу істеричного суб'єкта, бо той страждає від спогадів, коли «пізно» чи «рано» підтримується особливими відносинами з часом. Це «ще ні» або «надто пізно» підтримує «недостатність» його задоволення. Фройд перший усвідомив, що можна ціле життя бути в'язнем досвіду, значення якого повністю вислизнуло на момент його появи. У всякому разі це те, що істеричний симптом виявив на початку психоаналізу: насолода буде завжди неспроможною, і несвідоме не знає хронологічного виміру часу. Йдеться про забуття першої травми, яка ще «рано», оскільки вона створює діру, отвір, розрив, спотикання, невдачу пам'яті, але це

не все. Насправді досвід конститується як травма тоді, коли «пізно», тобто відбувається ретроактивний вплив наступної. Проте суб'єкт на травму скаржиться в теперішньому часі, й актуальний симптом наче створює хроніку травми, але без виміру часу. Утворюється цікава структура часу психічного поля, коли реальна нестача з'єднується з мовленням, створюючи ефект в уявному, і, як частина «Я», зупиняє суб'єкта. Отже, час не є зворотньою дією майбутнього на минуле, швидше це проєкція минулого на майбутнє. А несвідоме вірне власному мовленню й логіці, і загалом воно не є резервуаром диких прагнень і спрямувань, які має завоювати «Я», а місце, у якому говорить істина. Наче з мільярдів ниток сплітається час для кожного, формуючи суб'єктивне полотно, вишиваючи на ньому історію потягів, симптомів, захистів, фантазмів. Час для суб'єкта чи летить, як трасуючий снаряд, чи завмирає, як бронзова статуя, чи тягнеться, наче гумка...

Осмилення питань виміру часу може дати обґрунтування психоаналізу і як дискурсу.

У 1953 році у Римській промові (Lacan, 1966) Ж. Лакан сказав: «Дати наукове обґрунтування своєї теорії та практики психоаналізу може лише шляхом адекватної формалізації істотних вимірів свого досвіду, до яких поруч з історичною теорією символу ставляться інтерсуб'єктивна логіка і темпоральність суб'єкта». Лакан, розгортаючи міркування про час, вважає, що від причини до наслідків утворюється зяяння, щіл rischi між означником і означуваним, тому несвідоме являється нелінійно, непослідовно. «Несвідоме структуровано подібно до мовлення», вважав Жак Лакан (Lacan, 1966). Мовлення суб'єкта, який переживає травми війни, особливе в плані осмислення часу. Розлом у часі, з якого не вдається вийти, часто тривало зберігає мовчання. Мовчанню може передувати голос чи крик. А ще раніш – тиша. Скоріш є повторення – крику, голосу, слів, речень, але це ще не мовлення. Аналізантам, які пережили втрати і з якими відбулося реальне зіткнення зі смертю, важко говорити про минуле, бо вони наче замкнені в цій сьогоденній тиші, яка дзвенить і пульсує, бо ніби вони існують і не існують, час для них зупинився, коли стала війна. Інколи буває слабкий імпульс, а частіше – параліч мислення і здатності асоціювати. Між аналітиком й аналізантом, який застигає в сьогоденній травмогенній стагнації, у безкінечному повторенні актуальної травми, має все ж щось відбуватися, щоб не лише час сесій став рухливим, а й час суб'єктивний.

Мета статті – спираючись на дослідження класиків, сучасних психоаналітиків і власну клінічну практику, розглянути питання часу несвідомого й особливості його трансформації у травматичному досвіді суб'єкта.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій щодо осмислення теми часу в психоаналізі, зокрема зв'язку з несвідомими процесами та досвідом суб'єкта, як він проявляється у клінічній практиці під час актуальних травм, звичайно, спирається й на дослідження в області філософії, герменевтики, феноменології, культурології, літератури й мистецтва. Психоаналіз загалом потребує часу, оскільки в ньому є і певна невизначеність, і тривала невимовність. Gérard Pommier (Pommier, 2004) вважає, що людський час – це час спокути провини,

і щоб заговорити, треба насмілитися сказати: я... Пом'є вважає, що у психоаналізі є потужне майбутнє, якщо цей метод визначиться зі своїм місцем у новій конфігурації суспільства, поверне свою велику цивілізаційну місію. Теорій психоаналізу багато, але практика лише одна – мовлення, яке дає змогу аналітику почути несвідомі прояви, тобто внутрішню поезію людського існування. Цим унікальний психоаналіз, і він має і оновити теорію, і знайти унікальні для кожного суб'єкта клінічні підходи.

Деякі сучасні французькі психоаналітики, як-от Christian Fierens (2012), Dominique Scarfone (2013), Silvia Lippi (2016, 2023), Isabelle Garniron, Pierrick Brient (2023), Jean-Gérard Bursztein (2017), Clotilde Leguil (2018), Jacques Andre (2013), Grosz E. (2002), міркуючи про час і несвідоме, спираються на дослідницький шлях у цьому питанні, починаючи з античності й до сьогодення, яке надає нам нові виклики у зв'язку зі змінами місця суб'єкта щодо дискурсу, його відповіді йому і загалом глобальними змінами у світі, переживання травм у тому числі.

Приміром, Jean-Gérard Bursztein у книзі *L'inconscient, son espace-temps. Aristote, Lacan, Poincaré* (Bursztein, 2017) говорить, що різниця між сьогоденням повторення та моментами поза часом нагадує ту, яку ще поставив Арістотель. Власне в тому, що повторення слідів минулого індукує безперервність сьогодення, яке ніколи не перестає бути. Ця психоаналітична інтерпретація Арістотеля, вважає Жан-Жерар, дає змогу нам зрозуміти, що завдяки функції межі момент більше не належить часу. Тому з психоаналітичної точки зору потрібно розуміти, що моменти поза часом вписані як подорож між двома означниками на символічній межі топологічної зони об'єкта(а). Автор говорить, що, «безумовно, проблема часу у Фрейда залишається питанням, пов'язаним як із статусом часу, так і з його модальностями, приміром тимчасовістю, що переживається як тривалість, і позачасовістю. Характер часу артикульований із вторинними процесами свідомості, які подані на кшталт діахронічного часу стосовно структури дискурсу, що тримає свідомість. Починаючи з проблеми сновидіння та питання

про його фігурабельність, Фройд бачить, що структура несвідомого є як прогресивною, так і регресивною. Хоча він не схематизує цей пункт, проте постулює ідею суб'єктивного простору структури, що робить можливим появу сновидінь. Тому припускає, що звичайне діахронічне мислення часу стосується структури свідомого дискурсу». Жан-Жерар вбачає у лаканівському психоаналізі підхід до діахронії як до модальностей існування означника, розташованого в Уявному чи Символічному. Для Фройда розвиток його теоретичної концепції зобов'язує диференціювати рівень вторинного процесу, який виникає внаслідок логіки заміни між репрезентаціями слів, елементами мережі означення і потягами. Про це міркує й Dominique Scarfone у статті *Brève étude sur la perception, l'inconscient et le temps* (Scarfone, 2013).

Silvia Lippi у статті *Les deux temps de L'inconscient* (Lippi, 2016, 2023) робить ще одну спробу сформулювати поняття несвідоме і час як це виявляється потрібним, коли ми відходимо від гіпотези Фройда про просторове несвідоме, щоб розглядати несвідоме як Реальне відповідно до теорії Лакана. За Фройдом, несвідоме належить до порядку пам'яті, забування, і воно не знає часу, і якщо сфера свідомого повністю захоплена тимчасовим виміром, несвідоме вислизає. Сільвія аналізує концепцію Фройда про сновидіння, де тимчасовість виражається простором іншої сцени і будь-яка форма хронології скасована. Отже, якщо слідувати Фройдю, лікування мало б завдання виявити несвідомі процеси, змусивши їх перейти з виміру поза часом до тимчасовості, специфічної для суб'єкта, тимчасовості, яка артикульована мовою. Але він далі не йде у своїх міркуваннях. На думку Ліппі, саме Лакан указує на час, який має суттєву спорідненість з несвідомим. Вона наводить приклади з його різних виступів, як-то *Le temps logique ou l'assertion de certitude anticipée* («Логічний час або твердження передбачуваної визначеності») (Lacan, 1966), де Лакан стверджує, що хронологічний час здебільшого підринається логікою несвідомого, що виражає його власну тимчасовість. І кінець лікування, який проявляється певністю, завжди очікуваною, є рішенням суб'єкта, а не результатом рівня

майстерності психоаналітика, оскільки психоаналіз не «допоміжна» професія, бо тоді б наші аналізанти перетворилися на клієнтів. Кінець лікування стає часом, коли напруга змінюється на тенденцію діяти. Тобто час прискорюється, перетворюється на дію завдяки рішучому бажанню суб'єкта, який досягає безповоротної точки кінця аналізу. Сільвія запитується темою насолоди в несвідомому й часі та наводить приклад з власної практики, міркуючи про пацієнта, який хотів бути художником, але не міг малювати. Аналіткня вважає, що проблема була не в малюванні як об'єкті гальмування: у центрі питання для юнака був час. Він перебував у глухому куті вісім років і у намаганні відновити втрачений час піддався бажанню малювати. Проте продовжував втрачати час, не міг його повернути й насолоджувався цією неможливістю. Тобто блокування в акті відповідає фіксації на часі, звичайно, вельми приємній фіксації. Ліппі міркує про насолоду травмою у часі, аналізуючи лаканівський семінар *Encore* (Lacan, 1975) і *Radiophonie* (Lacan, 1970), а також підходить до міркування про час у колег-психоаналітиків Colette Soler і Jacques-Alain Miller, які говорять про зв'язок несвідомого з подією, вписаною в схеми часу (для Міллера), і подією висловлювання суб'єкта (для Солер), яка вказує на розрив між двома різними концепціями несвідомого: несвідомим бажанням і несвідомим знанням. Тому лаканівський щіл, зяяння, розріз пов'язані саме із цими концепціями: несвідоме бажання, згідно з Фройдом, незнищенне та незмінне, інше ім'я якого фантазія або навіть психічна реальність; несвідоме знання ж працює для насолоди, у цьому сенсі знання, яким насолоджуються, впливає на тіло. Лакан так і говорив, що немає іншої насолоди, крім насолоди тіла (Lacan, 1975). У несвідомому знанні мова створює не значення, а тіло, що приносить задоволення, яке Лакан називає *lalangue*. Цим неологізмом Лакан вказує на місце в несвідомому, де панує насолода. Тож інакше кажучи, лаланг – це ідіома, насичена афектом. Означники не утворюють ланцюга в лаланзі. Означник стає знаком, об'єктом, отже, отримує насолоду. Лакан змінює перспективу своєї концепції несвідомого, яке з місця лінгвістичних опе-

рацій перетворюється на буття насолоди: використання мови є використанням насолоди. Тоді, підсумовує Ліппі, з лаканівським терміном *parlêtre* поняття «суб'єкт бажання», «суб'єкт несвідомого» відходять на другий план, і ми можемо розглядати несвідоме, не обов'язково пов'язуючи з ним термін суб'єкт. Бо знання, яким суб'єкт насолоджуються, але не шукає істини, не виводить його з травми, тому що важлива насолода, яка підтримується мовою. І тоді психоаналітик теж має щось важливе сказати.

Christian Fierens (Fierens, 2012) впевнений, що ми не маємо прямого сприйняття часу. У нас немає підстав стверджувати про існування часу самого по собі, незалежно від нашої свідомості. Без усвідомлення немає часу. «У несвідомому стані чи несвідомому стані часу просто не існує. Несвідоме і час виявляються принципово суперечливими: якщо є несвідоме, то немає часу; а якщо є час, то є і свідомість. Якби йшлося про усвідомлення несвідомого, психоаналіз справді видавався б суперечливим, і це займе нескінченну кількість часу, тому що буде просто питання реалізації утопії. Ми побачимо, як, починаючи з Лакана, психоаналіз більше не можна розуміти як усвідомлення несвідомого». Крістіан також вважає, що психоаналіз – це «не аналіз несвідомого, використання божественного авторитету, щоб бачити, розкрити знання про структуру. Це досвід катастрофи, це подія, яка передбачає час, щоб розуміти заново, тобто не зрозуміти. Йдеться про дуже чітке протиставлення, з одного боку, несвідомому як позачасовому екземпляру, нерухомій структурі, яка має все знати і все визначає, а з іншого боку, психоаналізу як часу події, катастрофи, де нічого не можна визначити і де все повинно бути відображене в мінімальній неоднозначності подорожі туди й назад між так званим інтер'єром і так званим екстер'єром». Лакан, слідом за Фройдом, на думку Крістіана, визнав цей процес аналізу спрямованою параноєю: те, що я дозволяю піднятися з глибини моїх імпульсів, я позичаю аналітику, який позичає себе цьому, що не обходиться без спричинення потрясінь, подій, катастроф. Тому аналітик повинен знати, як орієнтуватися в ньому, знати, що він робить,

тобто не розуміти позачасовість несвідомого в його вічній і визначальній структурі, але бути здатним ініціювати рефлексивний час, щоб спробувати розуміти структуру потрясіння, структуру події, структуру як зміну. Як можливий цей перехід від моменту бачення до моменту розуміння? Психоаналітик вважає, що це можливо лише тоді, коли настане момент для завершення. А момент для завершення – це не кінець часу для розуміння, це його душа. Йдеться не про те, щоб закрити проблему статичним рішенням, яке скасує питання. Момент завершення – це момент сили, руху і навіть примусу. «Цей момент складається з різниці між тим, що ми можемо побачити у суб'єкта, і тим, що ми можемо лише відобразити з часом, щоб зрозуміти. Рефлексія ніколи не замінить бачення, уявне знання ніколи не зможе побачити те, що воно може лише припускати».

Психоаналітики Constance Eliçabe-Broca і Brigitte Broca є упорядниками збірки психоаналітичних текстів у книзі *Le temps dans l'inconscient et dans la psychanalyse* (Broca, 2016). Разом із колегами міркують щодо часу в психоаналізі й піднімають питання про те, чому ця тема стала предметом запеклих дискусій і розбіжностей у психоаналітичних асоціаціях щодо тривалості лікування або методів і підходів. Психоаналітичне лікування вимагає часу, проте скільки? Психоаналітична сесія має тривати, проте скільки? Недарма одна з останніх статей Фрейда має назву «Скінченний аналіз і нескінченний». Приміром, досі тривожить психоаналітиків питання тривалості сесії, яке до речі принесло Жаку Лакану блискавичну знахідку в 1960-х роках, коли він став використовувати так званий перерваний сеанс для подолання деякими аналізантами травматичної стагнації. Деякі випадки описані біографами Лакана. Аналітики говорять про користь його винаходу, коли в цьому є потреба: перервати безкінечне повторювання насолоди. Психоаналітики ж, як відомо, не очікують нічого, крім несподіваного. Несвідоме насправду «ігнорує час» у сенсі тривалості: для нього час – це час повторення, те, що наполягає на тому, щоб бути почутим. І ми маємо його почути. Спираючись на логіку часу, запропоновану Лаканом (момент

бачення, час розуміння, момент завершення), ми маємо пам'ятати, що час в аналізі все ж таки нескінченне поняття, як і поняття несвідомого. Лаканівську концепцію часу можемо порівняти з грецькою міфологією, де час має спільне зі смертю, а стріла часу, яку як символ використовують вчені, щоб натякати на незворотність буття, нагадує про стріли, які Ерос, бог кохання, кидає в тих, у кого хоче викликати любов і бажання. Психоаналітик теж намагається провести поняття часу через поняття кохання і смерті. Бо що ми аналізуємо? Реальне лише. Те, що неможливо пізнати достеменно, і народження, і смерть, і тіло. Хіба не кажуть, що в момент нашої смерті ми сприймаємо все своє життя, наче мить? Час того, хто чекає, схожий на нескінченну нитку, тоді як є інший час, який ми не бачимо, коли він минає, і це суб'єктивний час. А ще є час несвідомого, яке саме й ігнорує час. Тоді травма, яка перебуває в несвідомому, не датована, так само й наслідки травми проявляються тоді, коли ми їх найменше очікуємо, навіть якщо тривога часто сповіщає про їх появу. Тому це час несподіваного, який занурює суб'єкта в травматичне переживання. Приміром, смерті.

Несвідоме і психічна темпоральність. Досвід переживання часу в психоаналітичному кадрі унікальний. На відміну від хронологічного імперативу свідомого, несвідомі психічні процеси відбуваються поза часом. Час у психоаналізі загалом не тече, але спливає, а минуле геть зовсім не минає, воно триває і триває. Несвідоме ігнорує час, але саме через «Я» час народжується. Психоаналітичний процес дає аналізанту нагоду пережити досвід нових сприйнятів часу. Не стільки для того, щоб начебто «переписати» особисту історію, зробити з неї своєрідний власне-буттєвий каталог, а щоб реінтерпретувати її, знаходячи безперервність свого існування. Різноманітні підходи психоаналітиків до міркування про темпоральність забезпечують більш уважне й продуктивне осмислення питання, як психоаналіз сприяє психічним змінам суб'єкта, що вписаний у дискурс, бо психоаналітик наче свідок, протоколіст цього дискурсу.

1915 року в роботі «Несвідоме» (Freud, 1915) Фройд пише: «Процеси системи несві-

домого перебувають поза часом, де вони ставляться до часу, змінюються згодом та ігнорують його перебіг». Те, що несвідоме позачасове, є істиною Фрейда, яка актуалізує доволі сильну його гіпотезу: травма та несвідоме настільки близькі одне до одного, що майже стають синонімами. Тоді час травми підкоряється двом часовим скануванням: події та її реактивації. Але пізніше він значно змінив теорію травми: фантазія також має травматичну силу, яка може бути знову активована поточною подією. Тимчасовість несвідомого розвивається в основному в пульсаціях, це час відкриття та закриття несвідомого. Цей процес виправдовує те, що більша частина аналітичної роботи відбувається між сеансами. Фройд зрозумів, що смерть і сексуальність є двома неможливими репрезентаціями для суб'єкта, який не може використовувати значущі посилення, щоб пролити на них світло. Щоразу, коли суб'єкту доводиться із цим стикатися, він повинен впоратись із цим.

«Вузол, який зав'язується між часом, що властивий симптому, фантазму й потягу, і становить «тканину» суб'єкта, має спротив проти швидкого усунення симптому, як того вимагає епоха. Не треба бігти, треба бути просто вчасно. Своєчасно щодо свого бажання. Це те, що обіцяє психоаналіз», – пише Rose-Paule Vinciguerra у книзі *Femmes lacaniennes* (Préface de Éric Laurent) (Vinciguerra, 2014). Час створює симптом у нерухомості, уповільненні або прискоренні часу, що проживається, виявляючи невротичну різноманітність кожного. Можна сміливо сказати, що немає ні часу, який априорі враховує можливий досвід, ні часу, що встановлений свідомістю суб'єкта в хронологічній тривалості. Фройд спочатку осмислював час як «матеріальний» причинний зв'язок, який не залежить від діяльності, тобто принцип порядку, який здатний враховувати як усвідомленість часу суб'єктом, так і його порушення. Роуз-Пол Вінсігерра посилається на зв'язок часу, який Фройд розробляв у «Листах до Фліса», у теорії психічного апарату, яку він задумував як накладання шарів, де матеріал присутній у вигляді слідів, і час від часу піддається «переупорядкуванню» і «змінам у записі». Тобто спочатку є запис слідів сприй-

няття, що здійснюється відповідно до асоціації одночасності. Час, властивий Іншому, який він дає почути, пов'язується тут із часом суб'єкта, який бачить, конститууючи фантазм, який у будь-якому разі трансформує спогад у безособову схему, що визначає суб'єкта. Ця темпоральність Іншого виявляється також у «суперечливій одночасності» щодо фантазматичної бісексуальності істерика. Ця двоїстість відповідає за характер повноти, прекрасної цілісності, що є метою істеричного фантазму. Фантазматичне уявлення, у якому істеричний суб'єкт не може себе визнати, проживається як атемпоральний образ і «з преривством до хронології».

Лакан у статті *L'Instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud* (Lacan, 1966) переформулює це як «синхронне існування означника», у якому минуле, сьогодення та майбутнє однорідні. Потім слідує несвідомий запис, що здійснюється згідно з принципом причинного зв'язку і передує запису згідно з словесними уявленнями, що з'являється тільки в післядії. *Nachträglich* відсилає тут до психічної та тимчасової перервності. Звертаючись до філософської традиції про причинний зв'язок, Лакан висловлює її таким чином: від причини до слідства тягнеться зяяння. Це зяяння – зяяння ризику між означником і означеним. Інакше кажучи, означник є причиною означеного. Отже, вписаний несвідомий текст не розгортається лінійно як сенс у порядку передсвідомого-свідомого, він також сам по собі не вписаний як сенс, що робило б психоаналіз герменевтикою, яка має на меті розгортання послідовних значень. Те, що проживалося як послідовність, записується лише як одночасність, і несвідоме робить перервність не причиною, а наслідком. Згадаймо тут теорію дискурсів Лакана (Швед, 2018). Ми знаємо, що дискурс істерика утворюється за допомогою обертання на одну чверть дискурсу володаря, однак у зворотному напрямі. Це не просто те, що «вимовляється істериком», а певний вид суспільного зв'язку, у який може бути вписаний будь-який суб'єкт. І домінує тут розколотий суб'єкт, симптом. Цей дискурс вказує у напрямку знання. Тоді психоаналіз передбачає, що психоаналітик наче істеризує дискурс аналізанта. А дискурс аналітика утворюється обертанням на одну чверть дискурсу істерика

і позицію дівця, яка власне і є позицією психоаналітика під час терапії, займає *objet petit a*. Тобто аналітик – причина бажання аналізанта. До того ж цей дискурс є оберненим варіантом дискурсу володаря, і, що важливо, саме це підкреслює те, що для Лакана психоаналіз стає субверсивною практикою, яка підриває будь-які спроби домінування та підкорення. Тобто – на все свій час.

То що ж слід розуміти під феноменом «психічна темпоральність»? Певно, спосіб, яким суб'єктивні психічні процеси створюють власне управління часом, а також мають його відчуття, використовуючи при цьому три можливості: регресію, фіксацію й очікування. А також розуміння законів часу, що працюють за межами свідомості, є ключовим у психоаналітичному процесі та дає нам концептуальну структуру несвідомої психічної темпоральності.

Поява переживань під час сесій дає змогу суб'єкту за допомогою побудови нового несвідомого асоціативного ряду надавати нового значення ланцюгу минулих переживань. А наполегливість позачасового несвідомого визначає шляхи конституції хронологічного часу. Ми бачимо, як психоаналітичний фрейм стає місцем для внутрішніх трансформацій аналізанта і для зовнішніх, тобто для подій трансферентного поля. Реальний простір, у якому здійснюються спільні зусилля аналітика й аналізанта, власне і надає можливість для просторово-часових репрезентацій, оскільки психіка має протяжність, хоч і не відає про це. А ще психоаналіз надає нам знання про те, що час не минає. У дослідженні *Ce temps qui ne passe pas* Jean-Bertrand Lefèvre-Pontalis (Pontalis, 1997) стверджує, що психоаналіз дійсно не має свого часу. Він не з іншого часу, але з іншого часу. Він анахронічний, наче невчасний, і має бути геть байдужим до духу часу. Проте все ж таки він має особливе відношення до часу. І це уявлення про інакший час спростовує всі наші уявлення про час.

Дезорієнтовані в часі. У психоаналізі час не сприймається як щось дане. Натомість його можна представити як особливий стан психіки, що створюється у взаєминах з іншим переживанням, бо ми обробляємо та реорганізуємо переживання, здобуті в часі. Аналізанта із подивом чи навіть сумом, а бува, і з агре-

сією виявляє порушення порядку часу. На сесії він наче дезорієнтований у часі, оскільки те, що відбувається з ним, виходить за межі розуміння логіки послідовності подій і призводить до розлому в часі. Тож це або шалене прискорення, наче в космічному кораблі, який рухається на орбіту не зрозуміло якої планети, або несподіваний інсайт з минулого, на кшталт старої вицвілої світлини чи мотлоху з бабиної скрині. Тобто переміщення в просторі й часі під час вільних асоціацій наче як телепортація, але момент сьогодення під час сесії більш заряджений афектом, бо аналізанти говорять про минуле, проте промовляють тут і зараз. Це одночасно і втрата, і знахідка, і психоаналітична подія, яка рухає аналізанта. Нас цікавить час, що належить суб'єкту, і який нерозривно пов'язаний з його індивідуальним буттям. Саме цей час може бути розірвано подією, яка відкриває істину, що лежить в основі буття будь-якого суб'єкта.

У статті *L'inconscient et le temps* Christian Fierens говорить: «Щоб була, власне кажучи, подія, вона повинна звучати по всій споруді; те, що здавалося зовнішнім, виривається всередину, це ми називаємо травмою, те, що здавалося внутрішнім, виривається назовні, це те, що ми називаємо вибухом афекту. І одне без іншого не проходить: немає травми без вибуху афектів, немає вибуху афекту без травми. Є прохід зсередини назовні і навпаки, як у цих односторонніх поверхонь» (стрічка Мебіуса, хрестовина або пляшка Кляйна). «Безперервність, – говорить Крістіан, – передбачає рух запиту: я можу ідентифікувати внутрішнє чи зовнішнє положення лише шляхом переходу вперед і назад від внутрішнього до зовнішнього і навпаки. Цей рух вперед і назад є не що інше, як рефлексія, це не що інше, як рефлексивне судження, яке замінило визначальне судження, яке застаріло. Більше немає способу чіплятися за конкретні принципи, основи, які просто необхідно застосовувати. Структура порушена, катастрофічна, принципи більше не діють. Треба щось інше».

Травма вимовна і невимовна. З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну психоаналітичний фрейм отримав інші конотації часу. Приміром, аналізанти говорили: «Мені хочеться вбити час, бо він стає нестерп-

ним від початку війни», «Час зупинився для мене від 24 лютого», «Я не пам'ятаю, що було протягом року, наче біла пляма», «Час став якимось гомогенним», «Мої дні й години стали одноманітними, як близнюки, в них більше немає подій, емоцій, я не відчуваю плину часу», «Коли загинув мій чоловік, час помер, його більше немає», «Два роки майже минуло, а я ще там, на початку війни», «Коли ми емігрували, час став як гумовий, бо ми не там і не тут», «Я відчуваю провину перед моїми близькими, для мене час тепер неважливий, думати про майбутнє зможу тоді, коли ми помстимося ворогу», «Я не можу думати про майбутнє – у мене його немає, бо все зруйноване, і я теж», «Я відчуваю час як гумку, яка розтягується і повертається назад»...

Те, про що мовлять аналізанти, дуже подібне до потрапляння суб'єкта в розломи часу, або «тимчасові щілини» – поняття, яке ввела Ханна Арендт (Arendt, 1955, 1965), коли люди відчувають не інсайт, не дивуються згадці, а перебувають у стані психічної стагнації чи потрапляють у психічний глухий кут. Ця щілина між минулим, теперішнім і майбутнім є проміжком в історичному часі, часовий інтервал, який повністю визначається тим, чого вже немає, і тим, чого ще немає. У такі моменти історичний час завмирає. Суб'єктивний час теж не має змоги ставати рухливим і продуктивним. Час наче застиг, втратив своє значення. І тому відчуття «безчасовості» у людей, що пережили чи переживають травму війни, якраз говорить про тимчасову неможливість її позбутися, і вона циклічно повторюється і повторюється щосесії, її важко вимовити.

У I Семінарі «Роботи Фрейда у техніці психоаналізу» (Lacan, 1975) Лакан говорить про функцію часу в реалізації людського буття, розрізняючи вимір минулого та історії: «Історія не є минулим. Історія є минулим лише настільки, наскільки минуле історично сучасне тому, що було пережите в минулому». Тобто історизація минулого розглядається як суть та основа аналізу. Аналізанти – це пердусім суб'єкт історії, а «основою аналізу, особливим властивим йому виміром стає реінтеграція суб'єктом власної історії до її останніх відчутних кордонів, тобто до деякого виміру,

що набагато виходить поза межі індивідуальні» (Lacan, 1975). Історизація минулого та переписування історії розглядаються як необхідні складові аналітичного процесу.

Зрозуміло, що терапія спрямована тоді на те, щоб у психоаналітичному підході аналізанти змогли усвідомити себе не відсутніми, завмерлими, відстороненими, виключеними, а свідками історичних подій, намагаючись виявити в теперішньому присутність минулого. Так, через болісний досвід, поступово знаходити частини своєї душі, залишені в минулому, і мислити в бік майбутнього. Бо загалом, соціальні трагедії – тривалі, минулі чи недавнього походження – будуть ще довго бовваніти яскравими спалахами спогадів, сірими плямами гальмувань, чорними дірами втрат, прозорими завмираннями з різними ритмами, залишаючи неминучі сліди в індивідуальній історії.

Цікаво, Лакан у тому ж I Семінарі говорить, що травматичне значення злому в уявному «зовсім не обов'язково мало піти відразу ж за подією». І тоді можемо помислити, що травматичні події належать до невитисненого несвідомого, тобто до відбитка, що «не був інтегрований у вербалізовану систему суб'єкта, взагалі не досяг вербалізації, і навіть значення», говорить Лакан. Такі події згодом «заявлять про себе в міру входу суб'єкта в дедалі більше організований символічний світ». Тобто зможуть стати вимовними. Для Лакана важливий той аспект, що час говорить, час, за допомогою якого ми чуємо голос реального, яке «через реальне повторення продовжує повертатися, вискакуючи, втручаючись, відтворювати себе». Травма не є елементом, що означає і який передує симптому: вона є «незначним досвідом». Цей досвід конститується на основі ретроактивного впливу другої сцени на першу, конститууючи першу сцену як витиснену, виходячи із загального означника. Водночас як травматична сцена артикулюється «енігматичний означник», витиснений означник, симптом виробляє ефект метафоричного означення, поспіх синхронної перервності в теперішньому слідстві. Симптом наполягає, що він завжди актуальний, нехай його модуляції, заспокоєння, загострення вписуються в ати-

пову хронологію, тривалу чи перервну. Проте суб'єкт скаржиться в теперішньому часі. Актуальний симптом хронікує «віртуальний означник» травми, не створюючи загального виміру одного іншим. Суб'єкт може все життя бути прив'язаним до наслідків подій.

Повторення і травма. У Ніцше (Ніцше, 2019) є ідея «вічного повернення», як на безкінечному відрізку часу з кінцевим числом подій усе повторюється знову й знову до безкінечності. Ніцше підбиває підсумок своїх думок найбільш лаконічно, коли звертається до читача: «Все повернулось. Сіріус, і павук, і думки твої в цей момент, і ця остання з твоїх думок, що все повернеться». Найглибші людські переживання дійсно трапляються швидше стосовно часу: ми або хочемо, щоб щасливі моменти тривали вічно, або не віримо в конечність буття і хочемо, щоб життя не минало, чи думаємо, що не витримаємо більше ні секунди того болю, який з нами відбувається. Час може текти назад у повторенні й тоді стає дискретним, таким, що рветься, сповільнюється і прискорюється. Справжня мить затьмарюється завісою минулого. Але не тільки. Воно може затулятися очікуванням майбутнього, що лякає і лякає. Мить розширюється у вічність, вічність стягується в мить, сьогодення просвічує крізь тягар минулого, незжитого, неосмисленого, застиглого, болісного.

У страждання є вина, що належить до минулого, сором, що стосується сьогодення, і так зване попереднє занепокоєння, спрямоване у майбутнє. Вина стосується рішення, прийнятого та здійсненого в минулому, сором відчувається як втрата безпеки, розгубленість (куди сховатися, щоб переробити нестерпні відчуття?), а попереднє занепокоєння виявляється нав'язливим щодо вирішальних моментів майбутнього. Тоді що, глухий кут? Якщо Фройд дійшов висновку про обумовленість нав'язливого повторення потягом до смерті, то Лакана цікавить поняття повторення, прирізом, у психічному автоматизмі Клерамбо, і зв'язок повторення з потягом і переносом (Élisabeth Roudinesco, 2020). Бо потяги не належать ні несвідомому, ні людському часу, радше існують у наполегливому повторенні. Повторення виникає на місці відсутньої пам'яті. Якщо б травматична подія могла

належати лише минулому часу, вона перестала б повторюватися, але травма ніби випадає з тимчасової мережі й лише повернення в символічне дозволяє їй стати на своє місце. Проте для Лакана важливе не латання тимчасової дірки в символічному, навпаки, є сенс інколи певний час залишити травму несимволізованою, як зазор, через який здатне проникати щось важливе для суб'єкта, істинне. Тоді рухомий кордон буде безперервно відкривати свої території. Тобто наполягати і сприяти, щоб травматичний матеріал був промовлений якомога швидше, щоб аналізанту терміново стало легше – хибна ідея.

Коли психіка стикається з ризиком вітальної небезпеки, переживання часу змінюється. Війна показала, що під час актуальної травми збільшується тривалість суб'єктивного часу стосовно часу об'єктивного. Також травма пов'язана з неконтрольованістю стресу, а повторна травматизація призводить до активації механізму вивченої безпорадності, який, зі свого боку, активує безнадійність, викликає домінування думок про негативне сьогодні. Це сприяє закріпленню ролі жертви обставин і з приєднанням механізмів вторинної вигоди стає благодатним ґрунтом для розвитку невротичних депресій, хронічних розладів настрою, а в психоаналітичній рамці призводить до тривалого мовчання, афектів чи агресії. Час аналізу тоді не просто здається сповільненим, – він болісно тягнеться, і світ сприймається суб'єктом фатально незмінним. Домінує негативне нещодавнє минуле, а майбутнє здається порожнім; аналізанти говорять, що від власних дій чи аналітичної роботи нічого не залежить, бо неможливо вплинути на обставини, і відмовляються від змін як безрезультатних; паралельно відбувається масивне розчарування в собі, нездатність переосмислення травматичних спогадів і подій минулого, а майбутнє несе загрозу ще більших втрат.

Під час виступу на конференції Ecole Aide Psy у січні 2022 року французька психоаналітичка Marie-Elisabeth Ruvilly (Ruvilly, 2022) зауважила, що ми підходимо до сьогодні на основі того, яким було наше минуле, і моделей, які воно дало змогу нам побудувати, тобто мається на увазі лінійність часу. А з іншого боку ми переосмислюємо минуле

або принаймні його частину, виходячи з того, чого вчить нас сьогодні, тобто можемо говорити про час як колообіг. Коли ми говоримо про травму суб'єкта, то мислимо її через це коло повторення. Вона залишається замороженою, зафіксованою, оскільки не може отримати значення, яке зробить буття суб'єкта інтегрованим, сприйнятливим до еволюції, і не допускає символізації. Тому воно має тенденцію повторюватися як є. Рувіллі вважає, що саме тривалі фіксації на травмах викликають психологічні та соматичні симптоми через виснаження частини нашої психіки у спробі приборкати повторення травматичного досвіду. Об'єкт тоді заморожує будь-який спосіб активації. І робота клініциста, на думку Рувіллі, полягає в тому, щоб допомогти пацієнту інтегрувати минуле в умовах достатньої безпеки, долаючи тиск повернення, поступово руйнуючи контрзряди, які застосовує пацієнт, щоб уникнути повернення травми. Можна сказати, що час несвідомого – це колообіг часу, бо все, що не отримало відповідного психічного статусу, неминуче повертається.

Перерваний сеанс. Думки про травматичний суб'єктивний час змушують шукати методи й індивідуальні підходи у клінічній роботі. Крім створення в психоаналітичному фреймі умов для тривалого очікування спроможності аналізантом асоціювати, промовляти й синтезувати актуальні травми, знаходити зв'язки з травмами минулого, психоаналітичною технікою, яка стала спрацьовувати в цих умовах, став для перерваний сеанс. Його колись запропонував Жак Лакан, міркуючи про час сесії, і, як відомо, отримав шалений спротив і догану негнучких стереотипних психоаналітиків під час розколів у французькій психоаналітичній спільноті. Але згадка про цей метод стала мені в пригоді, коли в деяких аналізантах саме короткі сесії почали сприяти доланню тривалої стагнації, розривів, розв'язці тривалого травматичного часу, який тягнувся наче у вічності, а вічно ж – це лише одна секунда.

Лакан не лише скоротив тривалість психоаналітичного сеансу, а й змінив уявлення про час як фактор розуміння мови несвідомого. У структурному психоаналізі психоана-

літик сам структурує час і готовий будь-якої миті перервати промову пацієнта, не даючи йому змоги зібратися з думками і не залишаючи часу для осмислення ситуації, що склалася. Ми сприяємо продовженню інсайтів, спогадів, які будуть неочікувано промовленими на наступних сесіях. Пацієнт тоді наче виявляється поза часом, тому що варто йому перейти до викладу чогось важливого, як психоаналітик перериває його, говорячи про те, що сеанс закінчено. Ж. Лакан вважав, що вільні асоціації мають місце не стільки в процесі самого психоаналітичного сеансу, скільки в проміжках між різними сеансами. Ми можемо розставляти так звані знаки пунктуації, як хвилини у годині, бо час сеансу не може не переживатися суб'єктом. Що означає пунктуація? Поставити неочікувану крапку краще, ми можемо сказати «досить» замість коми «давайте продовжимо завтра», яке розтягне насолоду суб'єкта «гумовим» часом для того, щоб насолодитись у стражданні. Тобто психоаналітик таки має щось важливе сказати. «Із самого початку психоаналіз запровадив підривну дію в дискурсі про жінок, – вважає Rose-Paule Vinciguerray, – там, де Фройд залишився без відповіді на загадку жінки, Лакан зробив наступний крок. Його підхід до жіночого питання, відкривши нові перспективи, також приніс несподіваний ефект: він змінив сам психоаналіз. Зокрема, він пролив унікальне світло на зупинки наприкінці лікування для оновлення підходу. Сьогодні ми більше не закінчуємо наш аналіз тим самим. Особливість самої дії психоаналітика була видозмінена... Які наслідки ці зміни мали для розповсюдження сучасних способів насолоди? У 21-му столітті живий психоаналіз не може тримати щільно закритою кришкою ці нові проблеми. Вони теж його».

Christian Fierens (Fierens, 2012) підтримує і розгортає ідею Лакана про зупинки чи скорочення часу сесій, вважаючи, що час можна розуміти як момент бачення, зокрема час як необхідна форма всіх відчуттів (внутрішніх і зовнішніх). Цей час захищується лише як випадковість апарату нашого людського розуму, як час провідності в нервах і синапсах, як час реакції психічного апарату. У цьому сенсі ми можемо дозволити часу

йти, як треба; жодних подій не відбудеться, тільки факти. Але момент завершення вимагає іншого часу, часу події, катастрофи, часу зміни структури. Йдеться про те, щоб надати події масштабу як події, яка розхитує першу структуру. Подія – це перетворення структури в рух, який її руйнує. Тобто потрібно приділити час події, прискорити її хід. «Можна було подумати, що, маючи подію, доцільно було б проаналізувати її, максимально виміряти всі сторони. Це неможливо, подія відбувається там, де несвідоме не є визначальним. Саме ця принципова неможливість передбачає примус. Змушувати – пускати себе в гру, пускати власну силу, щоб відкрити двері, замок, прохід. Подія відбувається, коли несвідоме не є визначальним, але вимагає роботи, випадкового уточнення щодо позачасового несвідомого. Подія несвідомого завжди є нагнітанням позачасової структури несвідомого. Утворення несвідомого представляють себе не як інертні відкладення хімічної реакції, де несвідоме було б головним інгредієнтом; утворення несвідомого представляють себе як проблему для рефлексії, для рефлексивного судження. Але проблема не може бути вирішена у випадку нібито абсолютного знання. Немає гарантованих знань. Несвідоме перестає бути записаним як позачасове, яке визначало б усе творіння. Навпаки, це виглядає як розпад знання: це діра знання, яка пропонує роботу роздумів... Тому ми розуміємо терміновість прийняття рішення. Якщо я не вирішу сьогодні, то завтра я вже не зможу вирішити, тому що причин для того, щоб йти одним шляхом і протилежним, накопичиться настільки, що ситуація повністю закостеніла; ми втрачимо те саме, ідентичність сказаного».

Від минулого до нового досвіду. Психічна організація не перестає змінювати себе із часом. Наше інтуїтивне розуміння сьогодення як процесу між минулим і майбутнім, про це добре говорить А. Грін (Green, 2022), є ілюзорним. Ретроспективно наступна подія надає першій значення, яке існувало колись лише у стані віртуальності, поряд із цілим рядом інших можливостей. В аналізі суб'єкт не повертається в історичний стан минулого, а розвиває новий досвід. Щось із того, що вже було сказано в аналізі, може змінити

значення у світлі нового руху. Аналітичний сеанс тоді постає як лихоліття, що поєднує минуле, майбутнє і сьогодні. Постає на межі хронометрично відрахованого часу сесії і є зовнішнім, знеособленим, і внутрішнім, і разом суб'єктивно переживається часом. Тривалість і повторення – це сполучна взаємопроникнення минулого і сьогодні, за допомогою якого з'являється можливість вижити з минулим у теперішньому, і з теперішнім – у теперішньому. Аналіз рухається не від минулого до майбутнього, а навпаки; і повернення витисненого можна пояснити аж ніяк не з минулого, а з майбутнього. У процесі становлення психоаналітичного знання ніщо не зникає безвісти, і становлення психоаналітичного знання неможливо вкласти у вектор лінійного часу. Повернення, повтори – те, що створює особливу привабливість і багатозначність психоаналітичного дискурсу. Психоаналіз немислимий без тимчасового вектора, нелінійного. А психоаналітичне знання, побудоване по осі лінійного часу, лише згортається в крапку, втрачає свою глибину.

Від початку до кінця. Аналіз є кінцевим і нескінченим у кружлянні від безчасності до своєчасності. Це кружляння не є упорядкованим, швидше хаотичним. А. Грін (Green, 2022) міркував: «Несвідоме ігнорує час, але свідомість ігнорує, що несвідоме ігнорує час; воно не усвідомлює навіть, що видимий час це якісь жалюгідні крихти часу». До того ж існує напруга між часом суб'єкта та часом Іншого: між глибинними пластами психіки та часом соціуму, культури, стосунків між людьми. Грін порівнює це з печворком, плащем Арлекіна, зітканим із різнокольорових шматочків, наголошуючи, що зв'язки між ними не утворюються випадковим чином і тому можуть бути навіть важливішими, ніж самі собою мнесичні сліди. Пацієнт не знає, що саме він повторює і навіщо. «Єдина пам'ять – це потяг, який нескінченно ритмічно пульсує... потяг як мінімальний організатор сенсу та історії... бо аналізанти навіть не усвідомлюють повторів, йому кожен новий виток відчувається як найперший».

Час обнуляється, знову і знову починається спочатку. Стаття, підписана *Cet article, co-signé par Constance Eliçabe-Broca et Brigitte Broca (Sciences-Po Paris)* (Broca, 2016), була опублікована в мистецькому журналі *L'école des Filles* з нагоди виставки живопису під назвою *Quel Temps Fait -he*, яка відбулася в червні 2013 року в художній галереї Франсуази Лівінек, що розташована у Вельгоаті, Бретань. Цікаво, що крайній виставковий зал був під назвою «Час суєт». Організатори озвучили ідею так: «Найкращі речі колись закінчуються. Остання кімната виставки мала нагадувати нам про прогрес нашої власної тимчасовості, тоді як насправді все це вона поставила під сумнів... I anitas, присутні в численних живописних творах аж до 18-го століття, нагадують нам про ефемерну природу нашого життя тут, на землі, та про необхідність підготуватися до загробного життя. Таку ж роль відіграють, наприклад, пісочні годинники «Послів» Ганса Гольбейна. Вони втамовують зарозумілість героїв символічним відображенням часу, який невблаганно минає... Галерея суєт, представлена на цій виставці, захоплює: завдяки мультиплікаційному ефекту ми можемо зрозуміти, що від кінця неможливо втекти». Зрештою, мистецтво є стоп-кадром, і може тимчасово відірватися від часу. Тому воно приносить нам певну насолоду, миттєве полегшення від споглядання миті вічності.

«Не треба мене питати про вчора. Вчора була я, яка не я. Вчорашня я. А зараз я – сьогоднішня. Ось і дізнайтеся про сьогоднішню мене. Я із задоволенням розповім вам про ранкові пригоди», – говорить Аліса (Керролл, 2019). Об'єктивний час має універсум: вічний для світу, але кінцевий для нас. В аналітичному сеансі багато існує поза часом. Аналітик є охоронцем часу, він стежить за часом, поки аналізанти на кушетці намагаються надати динаміку своєму вічному несвідомому. В ідеалі, коли аналізанти дійшов згоди із заданим простором і часом, він їх несе із собою після завершення і сеансу, і аналізу. Вічність змінюється кінцем, бо це лише одна секунда.

Список літератури:

Фройд З. Історії хвороб. Дора. Шребер. Чоловік-щур / Зигмунд Фройд; пер. з нім. Романа Осадчука. Київ: Комубук, 2019. 344 с.

- Фройд З. Вступ до психоаналізу. Нові висновки / З. Фройд; пер. Тарашук П. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2021. 552 с.
- Жижек С. Як читати Лакана. Жижек С. / пер. з англ. Павла Шведа. Київ: Комубук, 2019.
- Керролл Л. Аліса в Дивокраї. Фоліо, 2019. 160 с.
- Ніцше Ф. Так мовив Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого. Фоліо, 2019. 256 с.
- Рудинеско Е. і Бадью А. Жак Лакан: сучасність минулого. / пер. з фр. Павла Шведа. Київ : Комубук, 2020. ISBN 978-617-7438-25-9.
- Швед П. Слово на букву «д». Лакан і дискурс // Павло Швед. «З чого нам дозволено сміятись?» та інші есе. – Київ: Комубук, 2018, с. 136–147.
- Arendt, H. *Men in Dark Times*. Harcourt, Brace & World, Inc., New York. Page Copyright© 1955, 1965.
- Freud, S., 1915, *L'inconscient, Oeuvres complètes*, vol. XIII, Paris, PUF.
- Garniron I., Brient P. *Le temps dans l'inconscient et dans la psychanalyse. École freudienne*, ISSN 2609-8938. ISBN 2491494949, 9782491494940. MJW Édition, 2023, 177 p. / Éditeur: MJW Édition. Collection / Série Isabelle.
- Green, A. *Time in Psychoanalysis*. London: Free Associations Books. 2002.
- Grosz E. *Jacques Lacan: A Feminist Introduction*, New York, Routledge, 2002, 224 p.
- Lacan, J. *Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse, Écrits*, Paris, Seuil, 1966.
- Lacan, J. *Le Séminaire Livre I, tome 1: Les Ecrits techniques de Freud (1953–1954)*. Paris: Seuil, 1975. 320 p.
- Lacan, J. *Le temps logique ou l'assertion de certitude anticipée*. En J. Lacan, *Écrits* (pp. 197–214). Paris: Seuil, 1966.
- Lacan, J. *Radiophonie*. En J. Lacan, *Scilicet 2/3* (pp. 55–99). Paris: Seuil. 1970.
- Lacan, J. *Le séminaire, Livre XX, Encore*. Paris: Seuil. 1975a.
- Lacan, J. *Le séminaire, Livre XVII, L'envers de la psychanalyse*. Paris: Seuil, 1991.
- Lacan J., *L'Instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud, Écrits*, Paris: Seuil, 1966, p. 493.
- Lacan J. *Écrits*, Paris, Le Seuil, 1966; rééd. 1999. ISBN 2020380544.
- Leguil C. *L'être et le genre. Homme/Femme apres Lacan*. Puf, Humensis, Paris, 2018. ISBN 978-2-13-080057-6 ISSN 0291-0489.
- Pommier, G., *Qu'est-ce que le "réel" ? Essai psychanalytique*. ISBN-13978-2749203409, ERES, 2004.
- Pontalis, J.-B. *Ce temps qui ne passe pas*, Paris: Gallimard, 1997.
- Andre J. та інші у книзі *La sexualite feminine*. Presses Universitaires de France. 2013. ISBN 978-2-13-060750-2.
- Vinciguerra R.-P. (Préface de Éric Laurent). *Femmes lacaniennes*. Broche. 2014. 240 p. NSBN 978-2-8156-0017-0.
- Lippi, S. *Les deux temps de l'inconscient*, <https://www.academia.edu/22562923>.
- Scarfone, D. *Brève étude sur la perception, l'inconscient et le temps*, <https://www.erudit.org/fr/revues/fili/2013-v22-n1-fili0730/1017344ar.pdf>.
- Fierens, C. *L'inconscient et le temps*, <https://www.cairn.info/revue-essaim-2012-2-page-139.htm>.
- Bursztein, J.-G. *L'inconscient, son espace-temps*. Aristote, Lacan, Poincaré, Hermann, 2017.
- Ruvilly M.-E. *Le temps de la conscience n'est pas le temps de l'inconscient*, <https://ecole-aidepsy.fr/blog/temps-conscience-pas-inconscient>.
- Elicabe-Broca, C. et Broca, B. *Le temps du trauma, la temps de l'inconscient*, <https://www.elicabe-broca-psy.com/articles/2016/6/6>.

Анотація. У статті авторка аналізує питання часу несвідомого й особливості його трансформації у травматичному досвіді суб'єкта, спираючись на дослідження класиків, сучасних психоаналітиків і власну клінічну практику. Міркуючи про час і несвідоме, маємо на меті осмислити нові виклики у зв'язку зі змінами місця суб'єкта щодо дискурсу й загалом глобальними змінами у світі, переживання травм у тому числі. Несвідоме і час виявляються принципово суперечливими: якщо є несвідоме, то немає часу; а якщо є час, то є і свідомість. Починаючи з Лакана, психоаналіз більше не можна розуміти як усвідомлення несвідомого, бо це досвід катастрофи, це подія, яка передбачає час, щоб зрозуміти заново власну історію. Клінічна практика під час війни, на яку спирається авторка, загалом перед спеціалістами поставила виклик: як почути того, для кого час зупинився, став гомогенним, тягнеться, стагнує чи обірвався? Як тепер ми маємо мислити історичний і суб'єктивний час? Скільки тоді має тривати психоаналітичне лікування і психоаналітична сесія, якщо несвідоме ігнорує час у сенсі тривалості: для нього час – це час повторення, те, що наполягає на тому, щоб бути почутим. І ми маємо його почути. Спираючись на логіку часу, запропоновану Лаканом, авторка наполягає на тому, що варто пам'ятати: час в аналізі все ж таки нескінченне поняття, як і поняття несвідомого. Є час

того, хто чекає, є інший час, який ми не бачимо, і це суб'єктивний час, і є час несвідомого, яке саме й ігнорує час. Тоді травма, яка перебуває в несвідомому, не датована, так само й наслідки травми проявляються тоді, коли ми їх найменше очікуємо, навіть якщо тривога часто сповіщає про їх появу. Тому це час чогось несподіваного, який занурює суб'єкта в травматичне переживання, приміром, смерті близьких під час війни. Поява переживань під час сесій дозволяє суб'єкту, асоціюючи, надавати нового значення ланцюгу минулих переживань, а наполегливість позачасового несвідомого визначає шляхи конституції хронологічного часу. Психоаналітична рамка тоді стає місцем для трансформацій аналізанта, як і реальний простір, у якому здійснюються спільні зусилля аналітика й аналізанта, які разом надають можливість появи просторово-часових репрезентацій, бо психіка має протяжність, хоч і не відає про це.

Ключові слова: психоаналіз, несвідоме, несвідоме знання, психічна травма, психічна темпоральність.

Abstract. In the article, the author analyzes the matter of the time of the unconscious and its transformation in the subject's traumatic experience, focusing on the research of the classics, modern French psychoanalysts, and her own clinical practice. Thinking about time and the unconscious, the author considers new challenges in how the subject's place changes in relation to the discourse (their response to it), and to global changes in the world in general, including the experience of trauma. The unconscious and time turn out to be fundamentally contradictory: if there is an unconscious, then there is no time, and if there is time, then there is consciousness. Since Lacan, psychoanalysis can no longer be understood as an awareness of the unconscious because it is an experience of catastrophe; it is an event where time helps to understand one's own history anew. Clinical practice during the war posed a challenge to specialists: how to hear someone for whom time has stopped, become homogeneous, drags on, stagnates, or breaks off? Psychoanalytic treatment takes time, but how much exactly? A psychoanalytic session should last, but for how long? The unconscious "ignores time" in the sense of "duration" – time exists only as a "repetition" that insists on being heard. And we have to hear it. Based on the logic of time proposed by Lacan (the moment of vision, the moment of understanding, the moment of completion), we must remember that in psychoanalysis, time is still an infinite concept, as is the concept of the unconscious. The time of the one who waits is like an endless thread, while there is another time that we do not see as it passes, and that is subjective time. There's also the time of the unconscious, which ignores time itself. In this case, the trauma that resides in the unconscious is undated, and the effects of the trauma manifest themselves when we least expect them, even if anxiety often notifies of their appearance. Therefore, it is the time of the unexpected, which plunges the subject into a traumatic experience. For example, death. Trauma and the unconscious are so close to each other that they almost become synonymous. The experiences that emerge during sessions allow the subject to give a new meaning to the chain of past experiences by building a new unconscious associative series. And the persistence of the timeless unconscious determines the ways of the constitution of the chronological time. The psychoanalytic frame becomes a place for both the internal transformations of the patient and for the external transformations of the transference field. The real space, in which the joint efforts of the analyst and the patient are carried out, actually provides an opportunity for spatio-temporal representations, because the psyche has an extension, although it is not aware of it.

Key words: psychoanalysis, unconscious, unconscious knowledge, psychic trauma, psychic temporality.